

TERDIK SZILVESZTER

ÚJABB EREDMÉNYEK A MUNKÁCSI EGYHÁZMEGYE MŰVÉSZETÉNEK FÖLTÉRKÉPEZÉSÉBEN

TARTALOM: 1. Bevezetés; 2. Újabb adatok a szatmári fatemplomok kutatásához; 3. A Magyar Királyi Udvari Kamara kérdése a görög katolikus püspökökhöz 1799-ben; 3. Epilógus; 4. Függelék.

1. Bevezetés

Tanulmányom első felében a történeti Szatmár vármegye fatemplom-építészetével, a templomok berendezésével kapcsolatos újabb kutatási eredményeket ismertetek. A szomorú apropót az adja, hogy 2009 októberében valószínűleg emberi mulasztás következtében leégett a kisszokondi (Soconzel),¹ egykor görög katolikus fatemplom, így tovább csökkent a hozzánk földrajzilag is közel eső, de alig ismert, mára már jócskán megcsappant emlékhagyomány.

A tanulmány második felében a 18. század végén ugrásszerűen megnövekvő kőtemplom-építkezések kapcsán született forráscsoportot ismertetek. A részben kamarai kegyuraság alá tartozó templomok berendezése során a kegyúrtól is aktív segítséget vártak, ezért a Magyar Királyi Udvari Kamara körkérdést intézett a történeti Magyarország három görög katolikus püspökéhez, hogy írják le, szerintük milyen berendezési és liturgikus tárgyak szükségesek feltétlenül egy görög katolikus templom számára. A kérdésre mind a három püspök válaszolt, és az általuk megrajzolt képből nagyon jól kiolvashatóak azok a helyi sajátosságok, amelyek a három különböző egyházmegye hagyományait, liturgikus gyakorlatát meghatározták.

A tanulmány megírását az NFM-OTKA NNI 78739. számú programja támogatta.

¹ A templom rövid ismertetése: SZŐCS, P. (szerk.), *Arhitectura ecclesiastică din Satu Mare, Szatmár egyházi építésze, Ecclesiastical Architecture of Satu Mare*, Satu Mare 2007, 138-140.

2. Újabb adatok a szatmári fatemplomok kutatásához

A Szatmár vármegyei fatemplomokra elsőként a szatmári római katolikus egyházmegye püspöke, Haas Mihály (1858-1866) figyelt föl. 1866-ban a Habsburg-birodalom műemléki szerve, a Central-Commission folyóiratában, Schulcz Ferenc építésszel közösen cikket is jelentetett meg a témában. Haas a fatemplomok történeti eredetét kutatva, gótizáló formájukat a királyi városokban megjelenő német telepesek által épített középkori templomok hatásának tartotta. Tulajdonképpen ennek az alaptézisnek köszönhető, hogy egyáltalán fölfigyeltek erre az emlékcsoportra abban a korban, amikor csak a középkori emlékeket tartották vizsgálódásra érdemesnek. Schulcz a cikk második felében a templomok szerkezetével, berendezésével foglalkozott, a szöveget az ő rajzai nyomán készített fametszetekkel illusztrálták.² Schulcz egyébként 1864 őszén, Henszlmann Imre és Rómer Flóris társaságában járt a szatmári egyházmegye területén, ahol Haas vezetésével keresték föl a középkori templomokat,³ és a középkori emléanyag mellett a fatemplomokról is készített fölméréseket, vázlatokat. Egy-egy szebb forma Rómer fantáziáját is megragadta, amiről a jegyzetfüzeteiben található néhány bejegyzés és vázlat tanúskodik.⁴ A Haas cikket illusztráló rajzok legtöbbször a szinérváraljai (Seini) templomot és annak részleteit ábrázolja. Ez a valóban pompás, a máramarosi fatemplomokkal⁵ szoros rokonságot mutató épület mára elenyészett, valójában csak a Schulcz vázolatain alapuló, pontos rajzi dokumentációnak a segítségével alkothatunk róla némi fogalmat.⁶

² HAAS, M. – SCHULCZ, F., „Die Holzkirchen im Bisthume Szatmár”, in *Mittheilungen der K. K. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale*. XI (1866) 1-13.

³ Az utazásról tett tudományos beszámoló: HENSZLMANN I., „A Szatmári püspöki megyének középkori építészeti régiségei”, in *Archaeológiai Közlemények* 4 (1864) 127-157.

⁴ 1864. szept. 10-én készített följegyzései Szinérváraljáról, néhány vázlatos épületrészlettel. Rómer Flóris jegyzetei 1864. XV. kötet, 36. KÖH, Könyvtár, Fotómásolat.

⁵ A máramarosi fatemplomok teljességre törekvő földolgozása: BABOŞ, A., *Tracing a Sacred Building Tradition. Wooden Churches, Carpenters and Founders in Maramureş until the turn of the 18th Century*, Norrköping 2004.

⁶ Schulcz valóban elkészítette a teljes építészeti fölmérését. A keresztmetszeten még az ikonosztázion sematikus rajza is szerepel. HAAS – SCHULCZ, *op. cit.*, Fig. 1-3, Fig. 24-25. A templom helyett 1882-ben új kőtemplom épült. *Schematismus cleri dioecesis Szamosújvariensis, graeci ritus catholicorum pro anno a Christo nato MDCCCC*. Szamosújvár 1900, 228.

Egyelőre ismeretlen időpontban került még további két tusrajz a hazai műemlékvédelem kezdeti intézményének számító, a Tudományos Akadémia keretei között működő Archaeológiai Bizottság (1858-1872) tulajdonába, amelyek szintén szatmári fatemplomokat, az esztróit (Istrău) (1. kép) és a kismajtényit (Moftinu Mic) (2. kép) ábrázolják.⁷ A két tusrajz nem annyira igényesen kidolgozott munka, mint Schulcz tisztázatai. Szerepel rajtuk egy alaprajz, egy kelet-nyugat irányú külső homlokzati rajz méreteránnyal, az épület részeit magyarázó feliratok, s mindezek segítségével hozzáférhető képet lehet alkotni szerkezetükről, felépítményükről. A rajzokon évszám nem szerepel, a kismajtényin látható szignót pedig nem sikerült föloldani, mindenesetre a rajzok azonos karaktere és stílusa alapján joggal feltételezhető, hogy egy kéz alkotásai, és egy időben is készültek.⁸ A 20. század elején Gerecze Péter által összeállított, műemlékekkel kapcsolatos képi forrásanyag repertóriumában az esztrói rajz kapcsán zárójelben megjegyzi, hogy „Haás rajzai között”,⁹ ami arra utalhat, hogy a püspök szatmári működése alatt készültek, s kerültek Pestre. A műemlékekkel foglalkozó hivatalok változásai és költözése ellenére ezek a rajzok továbbra is a Magyar Tudományos Akadémiánál maradtak, ahol el is kerültek a kutatók figyelmét.

Az esztrói templomnak a fölmérési rajz tanúsága szerint téglalap alakú volt a hajója, amelyhez nyugaton tornác, keleten poligonális szentély csatlakozott. A hajó nyugati egyharmadát a nők számára fenntartott rész foglalta el, ennek határát áttört fal alaprajza jelzi a fölmérésen. A háromajtós ikonosztázion előtt jelzett csík arra utalhat, hogy a szőlea magasabban feküdt, s egy gerendából képzett lépcsőfok jelölte ki a határát. A szentély három oldalán volt ablak, míg a hajó az oldalfalak végeire helyezett két-két ablakból kapott fényt. A templom külső megjelenésének a torony formája kölcsönzött némi monumentalitást, mivel a hajó nyeregtéjéből kinövő törzsét galéria koronázta, magas kúp alakú sisakjának négy sarkán pedig galériás fiatornyok emelkedtek. A templom pontos lebontási dátumát nem ismerem, az 1909-es nagyváradi schematizmus szerint akkoriban még állt, és úgy tudták, hogy 1780-ban

⁷ MTA Könyvtár Kézirattára, K 1219/36 (Esztró), és K 1219/46 (Kismajtény).

⁸ Az esztrói rajz felirata: „Grund- und Aufriss der Esztróer Kirche” a. Sanktuarium b. Schiff c. Vorhalle. Papír, tus, lavirozott tus. 58 x 43,8 cm. – A kismajtényi rajz felirata: „Grund- und Aufriss der Kirche zu Klein Majtény” „a. Vorhalle b. Schiff c. Sanktuarium”. Papír, tus. 44 x 39,5 cm.

⁹ FORSTER, GY. (szerk.), *Magyarország műemlékei I.*, Budapest 1905, col. 365.

épült,¹⁰ ami stílusa alapján nagyon is elfogadható építési időpontnak tűnik. Az esztrói egyházközséget egyébként a 18. század első évtizedeiben alapíthatták. Az 1747-ben készült egyházmegyei összeírás szerint a fából épült, nagyon rossz állapotú templomát szalmatető fedte.¹¹ Az 1751-es Canonica visitatio során följegyezték, hogy a templomot Márk Péter esperes áldotta meg. Ekkoriban az ikonosztázionjáról hiányoztak az apostolképek, az antimenzionja Bizánczy püspök (1716-1733) idejéből származott.¹² Az 1775-ös összeírás során viszont a fatemplomot újnak mondják.¹³ Két évtizeddel később, a tervezett paróchiarendezés kapcsán azt is javasolták, hogy vonják össze a nagyobb, de csak félórányi távolságra fekvő Krasznaszentmiklós (Sânmiclăuș) paróchiájával, fatemplomát egyébként ekkor is jó állapotúnak mondják.¹⁴ Mindezek fényében úgy tűnik, hogy az 1770-es években új fatemplom épült Esztróban, amely már a második lehetett ezen a helyen, s valószínűleg a 19. századi rajz ennek a második templomnak az állapotát mutatja. Persze nem lehet kizárni, hogy a 19. század folyamán akár át is alakították, mindenestre erre vonatkozó (levéltári) adatok egyelőre nem állnak rendelkezésünkre.

A kismajtényi templom alaprajza nagyon hasonlított az esztróira, de a szentélynek csak két ablaka volt, míg a hajó déli falán három, az északin viszont csak egy ablak nyílt (ehhez képest a rajzoló, saját alaprajzának ellentmondva, az északi falon is három ablakot rajzolt be). A templom előtti tornác oszlopai esztergályozottak lehettek, a homlokzati rajz korlátot is jelöl közöttük. A nőket elválasztó fal tagoltabb volt, mint Esztróban, az ikonosztázionnak itt is három ajtaja volt. A templom tornya viszont szerényebb kialakítású volt, mint az esztrói, mivel a galériás felső részt egy meglehetősen alacsony gúlasívak fedte,

¹⁰ *Schematismus venerabilis Cleri dioecesis Magno-Varadiensis graeci ritus catholicorum ad annum Jesu Christi 1909*, Nagyvárad 1909, 246.

¹¹ „Ecclesia structura lignea miserima stramine tecta.” MOL C 38. Acta C. Par. 9. Extraordinaria Nr. 30. (Az összeírást és a benne található adatokat összesítve ismertette: EMBER, GY., „A munkácsi gör. kat. püspökség lelkeségeinek 1747. évi összeírása”, in *Regnum* 1944/46 (1947) 95 et passim).

¹² „Ecclesia lignea implasmata stramine tecta, benedicta per Archi-Presbyterum Petrum Márk. Imaginibus sine Apostolorum, et in Ara majori provisva. Antimensium Byzanzinianum.” DAZO Fond 151. opisz I. Nr. 1289.

¹³ „Ecclesiae structura est lignea nova, per Valachicae nationis incolae erecta; necessariis ornatibus, atque indumentis sacerdotalibus penitus destituta.” MOL C 99. 105. görög katolikus összeírások 1774-1782.

¹⁴ MOL C 104. 55. kötet (1796-os paróchia rendezés).

viszont a templomot díszítő hármaskeresztek igényesebbnek látszanak, már amennyire a rajzok alapján megállapítható. Az 1751-es Canonica visitatio jegyzőkönyve szerint az egyházközséget még Bizánczy püspök idejében alapították, a templom telkét a földesúr szabadon engedte át. Az ekkoriban létező fatemplom nyolc évvel korábban épült, de mégis romos állapotú volt. Képek alig voltak benne, csak az Üdvözítőt ábrázoló és néhány más, meghatározatlan témájú papír (!) kép (valószínűleg metszetekről lehetett szó).¹⁵ 1774-ben úgy tudták, hogy az egyházközséget kb. 40 évvel korábban alapították, a templomot újonnan épültnek mondják,¹⁶ ami azt jelenti, hogy az esztróival egy időben, tehát itt is az 1770-es évek első felében épült a második fatemplom. A paróchia-rendezés során megjegyzik, hogy a templom kényelmetlen, a szükséges felszerelések nagyjából hiányzanak.¹⁷ A fatemplom helyett 1888 és 1890 között építettek új kőtemplomot, amelyet 1891-ben áldottak meg.¹⁸

Mind a két templom a jelek szerint zsindelellyel volt fedve, külsejük pedig tapasztva és meszelve lehetett, mint ahogyan a még álló, a megyének ezen a részén található felsőboldádi (Stána) fatemplom esetében is látható.¹⁹ Sajnos, belső szerkezetükről, hogy boltozott, vagy síkmennyezetes hajóval kell-e számolni, nem derül ki semmi. A rajzok alapján az sem állapítható meg, hogy az új fatemplomok építése során milyen mértékben használták fel a korábbi épületek részeit, vagy faanyagát. Kijelenthető viszont, hogy a rajzok alapján bemutatott fatemplomok az ún. gótizáló típusba tartoztak, de jóval szerényebb kivitelben készültek, mint az egykori Szatmár vármegye Máramaroshoz közel eső részein. Valószínűleg ilyen típusú fatemplomok határozták meg a görög katolikus falvak képét egészen a 19. századig a megye alföldi területein is, amelyek aztán a közösségek egyre gyarapodó anyagi erejének köszönhetően fokozatosan adták át helyüket az új kőtemplomoknak.

¹⁵ „Ecclesia lignea virgultis ante octo annos erecta post ruinae propriis, benedicta per Joannem Pop notarium. Imaginibus nullis praeter Salvatoris et aliis ex charta provisiva aliquibus. Antimensium Byzanczianum. (...) clausura lignea. Candelabrum unum ante Imagines locales, tria Altari majori lignea.” DAZO Fond 151. Opisz I. Nr. 1289.

¹⁶ „Ecclesiae structura ex lignea, per Valachicae Nationis incolas neo aedificata; ornatibus necessariis, utpote Altari, Imaginibus, atque indumentis sacerdotalibus nondum provisiva.” MOL C 99. 105.

¹⁷ „Parochia hac ante 50. annos erecta est. Jus patronatur non exercetur. Ecclesia lignea satis incommoda, suppellectili sacra majori in parte destituta.” MOL C 104. 55. kötet.

¹⁸ *Schematismus venerabilis Cleri dioecesis Magno-Varadiensis graeci ritus catholicorum ad annum Jesu Christi 1909*, Nagyvárad 1909, 249.

¹⁹ SZÖCS, *op. cit.*, 140-141.

Az egykori fatemplomok berendezéséről a szűkszavú leírások mellett, időnként a fönmaradt töredékek segítségével alkothatunk fogalmat. Esztró és Kismejtény esetében a rajzok csak az ikonosztázion alapszerkezetéről nyújtanak némi információt. Nem volt ritka, hogy a fatemplomok berendezési tárgyainak egy részét, különösen az ikonosztázionokat, vagy azok néhány fontosabb elemét átmentették az új templomba is, hiszen a nagy anyagi áldozatokat követelő építkezések után gyakran már nem volt lehetőség új berendezés készítésére. Egy ilyen, még a fatemplomból származó töredéket, az egykori ikonosztázion királyi ajtaját sikerült megtalálni néhány évvel ezelőtt a nyírlugosi templom padlásán (3. kép). Nyírlugos község a történelmi Szabolcs és Szatmár vármegye határán feküdt, noha egy 18. századi per eredményeként hivatalosan Szabolcs vármegye részének tekintették, a település egy része még sokáig Szatmárhoz tartozott.²⁰ Az 1775-ös összeírás idején egyébként Esztróhoz és Kismajtényhoz hasonlóan a Nyíri esperesi kerület része volt. A három település -földrajzi elhelyezkedése folytán-, az egykori vármegyeszékhely, Nagykároly vonzáskörébe tartozott, ezért sem indokolatlan az ide kapcsolódó emlékanyagot együtt tárgyalni.

Az 1775-ös összeírás szerint a nyírlugosi görög katolikus egyházközséget 72 évvel korábban, vagyis 1703-ban alapították,²¹ ami azt jelenti, hogy a 17. század végén még pusztának számító települést is ekkoriban népesítették be újra, még hozzá rutén eredetű jobbágyokkal. Az itteni fatemplomot 1723-ban említik először, de pontos építési ideje nem derül ki.²² 1745-ben azt írják, hogy a görög katolikusok temploma a középkori kőtemplom alapjain áll.²³ Az 1747-es munkács-egyházmegyei összeírás szerint viszont Nyírlugos temploma újonnan, fából épült, zsindelellyel fedett. Felszerelése közül két miseruhát és egy ón kelyhet említenek.²⁴ Az 1775-ös összeírásban azt jegyzik föl, hogy a fatemplomot 32 évvel korábban (tehát 1743-ban), a rutén jobbágyok építették, néhány helyen már javításra szorul, de a szükséges liturgikus ruhákkal és felsze-

²⁰ ENTZ G. (szerk.), *Szabolcs-Szatmár megye műemlékei II.*, Budapest 1987. 197. A királyi ajtót itt is említik. A töredéket 2006 májusában Kutas Eszter és Velledits Lajos restaurátorok emelték le szakszerűen.

²¹ „Parochia Mater de nomine Lugos ante annos 72 erecta.” MOL C 99. 105. görög katolikus összeírások 1774-1782.

²² ENTZ, *op. cit.*, 197.

²³ SOÓS I., *Az egri egyházmegyei plébániák történetének áttekintése*. Budapest 1985. 459-460.

²⁴ „Ecclesiae structura lignea scandulis tecta noviter erecta. Aparimentis 2 phelon ordinis. calice 1 stanneo provisus.” MOL C 38. Acta C. Par. 9. Extraordinaria Nr. 30.

relési tárgyakkal el van látva,²⁵ hogy pontosan melyekkel, az nincs részletezve. Az 1751-ben tartott Canonica visitatio szerint a fatemplom tágas, jó állapotú volt, toronnyal bírt, szép képekkel volt díszítve, antimenzionja Bizánczy püspök idejéből származott, és boldogemlékű Olsay Mihály helynök áldotta meg.²⁶ A parókia-rendezésekhez 1796-ös összevont adatok szerint a parókiát kilencven évvel korábban alapították (tehát 1706-ban, ami nem áll túl messze az 1703-tól), fatemplomát 1722-ben építették, a szükséges felszerelési tárgyakkal jól el van látva.²⁷ Valószínűleg az építési adat itt nem pontos, mert az első templom építési dátumát, vagy említését örökíthették át, ugyanis a két korábbi összeírás egyértelműen állítja, hogy a fatemplom az 1740-es években épült. Az 1819. január 1-én fölvetett egyházközségi leltár²⁸ is azt mondja, hogy a templom körülbelül hetven évvel korábban épült (tehát 1750 körül, ami csak néhány év torzítást jelenthet a valós adathoz képest), teteje javításra szorul. Ekkor említik az ikonosztáziont is: régi és sötét. Az 1853-as Inventarium szerint a fatemplom romos, de frissen fedett, az ikonosztázionról megjegyzik, hogy az összes, szokásos régi képekkel el van látva.²⁹

Az 1860-as években új kötemplom építéséhez fogtak a nyírlugosiak. Az 1866. máj. 11-én kelt alapkövelőirat szerint az „emlékezetten kívüli idők óta fennálló összerovott fából készült torony nélküli³⁰ orosz szertartású templom” helyett már 1825-ben elkezdtek egy újabb kötemplomot építeni, de a hívők szegénysége miatt a falakat csak egy öl magasra húzták fel, majd abbamaradtak a munkák. Az új templom ennél már nagyobb lett, felszentelésére 1871-ben került sor. A számadásokból kiderül, hogy a fatemplomot 1871 novemberében bontották le, de amíg állt, rendszeresen fizettek a falak tapasztásáért és meszeléséért. Ugyan-

²⁵ „Ecclesiae structura est lignea ante annos 32 per Rutenicae nationis incolas exstructa, reparationem in partibus indigenis; provisa necessariis ornatibus atque suppellectilibus.” MOL C 99. 105. görög katolikus összeírások 1774-1782.

²⁶ „Ecclesia lignea septa, implasmata ampla in statu bono, scandulis tecta cum Turri. Imaginibus localibus, et in fornice, pulchris ornata, benedicta per pie defunctum Vicarium Michael Olsay. Antimensium Bizanczinianum.” DAZO Fond 151. Opisz 1. Nr. 1289. Olsay Mihály 1721-től volt pócsi paróchus.

²⁷ „Parochia haec ante 90 annos erecta est. Jus patronatus non exeveretur. Ecclesia lignea anno 1722 aedificata, necessaria supellectili provisa est.” MOL C 104. 55. kötet.

²⁸ *Protocollum I.*, Nyírlugos, egyházközségi irattár.

²⁹ *Protocollum II.*, Nyírlugos, egyházközségi irattár.

³⁰ A korábbi összeírás említ tornyot, ezért két oka lehet, hogy itt mégis torony nélkülinek mondják: vagy nagyon kicsi lehetett, vagy időközben elpusztult.

csak a számadásokból derül ki, hogy az új templomba áthelyezték a régi ikonosztáziont is. 1871 jún. 23-án „képezet álvány (értsd: ikonosztázion) foglalásához (...) való kapocs vasért” fizettek, majd jún. 27-én: „Müller Károly aranyozónak és az új templomba alkalmazott ócska Ikonosztáz alsó részeinek festői kijavítása. – 12 ünnepi kép újból kiállítása. felül egy új kereszt és oldal czirádáért aranyozva, valamint a Királyi ajtónak újból aranyozásáért és négy nagy földön álló díszes festményű aranyozott gyertyatartókért fizetett 230 fr. fizetődött díjba az ajánlati pénzből 140 fr. lévén fizetve, a templom pénztára költségére esik – 90frt.” Aug. 16-án „Labadárits Jánosnak az új templomba tellyesített többféle kovács munkáért u. m. a képezet (értsd: ikonosztázion) falhoz szorítása, képeknek felraggatásához horgok, 3. ajtóhoz a képezetnél sarkak (...)” munkáiért fizettek.³¹

Az 1898. jún. 8-án fölvetett leltár harmadik tételeként szerepel az ikonosztázion: „1/2 (értsd: fél) Ikonosztáz négy nagy régi és 13 ünnepeket jelző kis képpel tetején aranyozott kereszttel, 50 forint (értékű)” 95. tétel: „Királyi ajtón veres függöny”. Ez az ajtónyílásban, a szárnyak mögött függhetett. Az 1902-ben felvett leltárban így írnak az ikonosztázionról: „1 Ikonosztáz 4 fő képpel – hiányos- 250 korona – régi”.³²

A leltárak, és a számadáskönyv alapján a következőket lehet megállapítani az egykori, nyírlugosi ikonosztázionról:

– Pontos készítési ideje a történelmi adatok alapján nem állapítható meg, hiszen nem kizárt, hogy már az első fatemplom számára elkészült, s csak áthelyezték az 1740-es években épített újabb templomba. A királyi ajtó stílusa inkább a század közepére utal.

– Míg a fatemplomban állt, valószínűleg a négy alapképen és a királyi ajtón kívül tartozott hozzá ünnep-, apostol- és próféta sor is, mivel 1853-ban azt írták, hogy az összes, szokásos képe megvolt.

– 1871-ben az alsó sort és az ajtókat áthelyezték az új templomba, de új ünnepsort és új oromzati keresztet készítettek, aminek több oka lehetett: a felső részek olyan rossz állapotban voltak, hogy nem lehetett őket átmenteni, vagy egyszerűen közvetlenül a fatemplom falára voltak festve (a korszakban nem ritka módon), s ezért nem tudták őket leszerelni, a bontáskor elpusztultak. Így az új templomba áthelyezett együttes már nem volt teljes, két sor hiányzott róla, ezért írják 1898-ban „fél”, 1902-ben „hiányos” ikonosztázionnak. Az 1898-as adat szerint

³¹ Számadások, Nyírlugos, egyházközségi irattár.

³² Mindkét inventárium az egyházközségi irattárban.

tizenhárom ünnepkép volt rajta, a középső minden bizonnyal a királyi ajtó felett szokásos Utolsó vacsorát ábrázolta.

1906-ban, a számadáskönyvek tanúsága szerint már létezett egy ikonosztázion-alap az egyházközségben, hogy a régi helyett építendő új együttesre gyűjtsenek pénzt. Az új ikonosztázion végül soha nem épült meg, valószínűleg a háború miatt elértéktelenedett a pénz, a régi viszont ismeretlen időben, a 20. század első felében kikerült a templomból. Minden eleme elpusztult, kivéve a királyi ajtót, amelyet a toronyból a hajó padlására vezető nyílás ajtajaként hasznosítottak újra, s ott is volt egészen 2006 májusáig.

Ez a roppant rossz állapotban lévő királyi ajtó igényes, szépen faragott munka, gazdag színezéssel. Az áttört faragású ajtószárnyak fő motívumát, egymásból kinövő, majd ellentétes irányba tekeredő akan-tuszlevelek adják, amelyek közepén, fordított szív alakú levélmezőkben hat, festett képecske jelenik meg az Örömhírvétel, és a négy evangélista ábrázolásával. A kis szív alakú levelek oldalán a szokásos eucharisztikus szimbólumok, a szőlőfürtök is föltűnnek. Az ajtó záró „léce” is remek munka, áttört faragású, növényi motívumokkal díszítette henger, amelynek záródíszje elveszett, valószínűleg egy görög kereszt lehetett. Az előzetes restaurátori vizsgálatok során megállapították, hogy az ajtó eredetileg ezüst lapokkal volt borítva, helyenként lüszterezve (különféle, áttetsző lakréteget hordanak föl az ezüstre),³³ nyilván az egyházközség anyagi ereje nem tette lehetővé az aranyozást.

A nyírlugosi királyi ajtóhoz analógiákat keresve találtam rá a hasonló szerkezetű és méretű, szintén szív lakú képmezőkkel díszített királyi ajtóra a történeti Szatmár és Közép-Szolnok (majd Szilágy) vármegye határán fekvő Érmindszent (Ady Endre) egykori görög katolikus templomában (4. kép). A jelenlegi templom 1901-ben épült,³⁴ de a jelek szerint ide is átmertették az egykori fatemplom teljes ikonosztázionját.³⁵ A lebontott fatemplom állítólag 1773-ban épült, amely az egységes stílusának tűnő – a 20. század folyamán csak kismértékben átalakított – iko-

³³ A királyi ajtó restaurálását Budapesten, a Képzőművészeti Egyetem Restaurátorképző Intézetében, Boross Ildikó vezetésével restaurátorhallgatók végzik, ebben az évben Völgyi Dóra negyedéves hallgató dolgozik rajta.

³⁴ *Schematismus venerabilis cleri dioecesis Szamosújváriensis romenorum graeci ritus catholicorum pro anno Domini MCMXIV*, Szamosújvár 1914, 210.

³⁵ Az ikonosztázionról képet közöl: BENÁK, K., *Érmindszent, Ady Endre szülőfaluja*. Érmindszent-Szeged 2007. és SZŐCS, P. (coord.), *Căuș, Érkávás. Ghid cultural și istoric. Történelmi és kulturális kalauz. A Cultural and Historical Guide*. Satu Mare 2009, 40.

nosztázion készítési dátumának *post quem*-jét is jelentheti.³⁶ Az ajtószárnyakat itt is áttört faragású levélmotívumokból szerkesztették, mint Nyírlugoson, de eltérő elvek alapján: a levelek itt két kehelyből nőnek ki, és hangsúlyosabbak a szőlőmotívumok is. A nyírlugosi ajtó a történeti adatok fényében néhány évtizeddel korábbi lehet, de csak pontos restaurátori vizsgálatok tudnák megmondani, hogy az érmindszenti ikonosztázionban az ajtó egykorú-e a felépítménnyel, vagy esetleg a korábbi templomból mentették át, ami egyáltalán nem volt ritka a 18. században. Egyébként a fordított szív alakú képformák máshol is előfordulnak (pl. Csuszka /Tjuska/,³⁷ Fülöpfalva /Pilipec/³⁸) de a levelek formálása szinte mindenütt különböző.

A teljes, hat kisméretű alapképpel bíró érmindszenti ikonosztáziont erősen átfestették, de az ikonok ikonográfiája és kompozíciója még így is tanulmányozható (5. kép). Az szegmensívben záródó alapképek kerete erőteljes, amelyeket rokokó jellegű, volutákban végződő lizénák kereteznek. Az ünnep ikonok téglalap alakúak, rokokó ízű, hullámosrovátkolt kerettel. A kettesével ábrázolt apostolok keretezése is erőteljes, a képek szegmensívekben záródnak, és áttört törzsű, faragott oszlopok választják el őket egymástól. A majdnem ovális formájú prófétaképek a többinél hangsúlyosabb levélmotívumból formázott kereteket kaptak. Az érmindszenti ikonosztázion fontosságát növeli, hogy faragványai, valamint az apostol- és ünnepikonjai (6. kép) szoros kompozicionális rokonságról tanúskodnak a hodászi görög katolikus templom ikonosztázionjának töredékeivel (Nyíregyháza, Görög Katolikus Egyházművészeti Gyűjtemény). Az utóbbiakat a Krisztus alapképen olvasható dátum alapján 1779 körüli évekre lehet datálni.³⁹ Hodászon az ikonosztázion készítésekor korábbi ikonokat is fölhasználtak az alapképsor kialakítása folyamán (Szent Miklós, Örömhírvétel), ráadásul az egy időben készült Istenszülő- és a Krisztus-ikon keretezése is eltérő, ami azt jelenti, hogy a hodászi ikonosztázion talán nem mutatott annyira egységes képet, mint az érmindszenti, mégis ez utóbbi segítségével alkothatunk némi fogalmat

³⁶ *Schematismus cleri dioecesis Szamosujvariensis, graeci ritus catholicorum pro anno a Christo nato MDCCCC*, Szamosújvár 1900, 187.

³⁷ PUSKÁS, B., *A görög katolikus egyház művészete a történelmi Magyarországon. Hagyomány és megújulás*, Budapest 2008, 171., 115. kép.

³⁸ Mind a két példán nem hat, hanem 12 levélforma képezhető van.

³⁹ PUSKÁS, L. (szerk.), *Házad ékessége, Görögkatolikus templomok, ikonok, ikonosztázionok Magyarországon*, Nyíregyháza 1991, 52-59. PUSKÁS, *A görög katolikus egyház*, 182-186. (korábbi irodalommal) (színes képek) 76-82. kép.

az előbbi összképéről. Egyébként Hodászon is az egykori fatemplomból helyezték át a 19. század elejére elkészült kőtemplomba az ikonosztáziont, ahol egészen a 20. század elejéig állt. Az érmindszenti ikonosztázion átfestése miatt nehéz egyértelműen állást foglalni, hogy vajon az itt dolgozó festő azonos lehetett-e a Hodászon dolgozó mesterrel, mindenesetre az ünnepek és apostolok ikonjain több részletben fölfedezhető időnként azonos, de rendszerint nagyon hasonló kompozíciós és ikonográfiai elemek ezt a feltételezést erősítik. Noha az egyes témák földolgozásában szembeötlő különbségek is megfigyelhetők, ezek még mégis tekinthetők ugyanazon mester saját variációinak. A két ikonosztázion faragványainak összevetése során tapasztalható hasonlóságok is megengedni látszanak azt a feltételezést, hogy mind a két helyen azonos faragó jelenlétével számoljunk (pl. az apostol és az ünnepikonok keretezése teljesen azonos, az alapképek keretein mind a két helyen föltűnnek rozetták). Az sem zárható ki, hogy a festő és faragó ugyanazon személy volt. Az a tény, hogy a mesternek most már Erdély peremén is ismertté vált egy ikonosztázionja, a kutatás további irányait is kijelölheti. Egyáltalán nem zárható ki, hogy a még álló szilágysági, máramarosi fatemplomállományban, vagy az érmindszentihez hasonlóan az elmúlt századokban épített, de szisztematikusan még föl nem mért kőtemplomokban további, rokon emlékek fognak fölbukkanni.

További kutatások tisztázhatják még azt a kérdést, hogy a Szatmár vármegye peremén található, hasonló stílusú/típusú emlékek (Nyírdersz, Ópályi és Fábíánháza főoltára, Érdengeleg ikonosztázionja és főoltára) milyen kapcsolatban állnak az itt ismertetett emlékcsoporttal.

3. A Magyar Királyi Udvari Kamara kérdése a görög katolikus püspökökhöz 1799-ben

A 18. század második felében, Mária Terézia és II. József uralkodása idején a Királyi Kamara kezelésében lévő birtokokon is nagy lendületet vett az új falusi templomok építése.⁴⁰ Az észak-kelet magyarországi birtokokon nagyszámú görög katolikus élt, akik számára a kegyúri jogot gyakorló kincstár számos helyen új, a fatemplomokat helyettesítő kőtemplomot épített, amely rendszerint annyiban különbözött az átlagos, latin rítusú falusi templomtól (egyhajós, nyugati toronnyal),

⁴⁰ A Kamara történetéről, működéséről általában: NAGY, I. – F. KISS E., *A Magyar Kamara és egyéb Kincstári Szervek*, Budapest 1995, 5-63.

hogy soha nem épült hozzájuk sekrestye, viszont a hajó keleti felében két oldalapszist vagy fülkét emeltek a kántorhelyek befogadására (ún. klirosz). Ezekből a templomokból rendszerint hiányzott a nyugati karzat is, viszont gyakori, hogy nyitottak egy déli ajtót a hajó keleti felének, az ún. férfiak templomának könnyebb megközelítésére, mivel a nők helye ekkoriban a hajó nyugati felében volt. Az épülő templomok terveit kamarai építészek készítették, a legismertebbek Lorenz Lander építész (†1782) títustervei 1779-ből.⁴¹ Általában mégis inkább az egyes uradalmak szolgálatában álló helyi, kisvárosi építőmesterek tervei valósultak meg.⁴² A kőtemplomépítésnek az is nagy lendületet adhatott, hogy a Királyi Helytartótanács 1797-ben elrendelte, hogy a jövőben csak kőtemplomok épüljenek.⁴³

Az újonnan épülő templomokhoz rendszerint új berendezés is készült. Az egyházközségek természetesen a felszerelés és berendezés költségeinek az előteremtésében is számítottak a kegyúr segítségére. Így tettek a hejőkeresztúri hívek is, akik még 1757-ben, a sajlóádi pálosok kegyurasága idején építettek új kőtemplomot. A század végén, a pálosok 1782-es feloszlása után már a Vallásalap,⁴⁴ s így a Kamara kegyurasága alá tartoztak, ezért 1798-ban az Uralkodótól kértek segítséget a templom fölszereléséhez. Az Udvari Kamara a munkácsi püspöknek továbbította a kérelmet, hogy ő pontosítsa, milyen felszerelésre van szüksége a templomnak, és hogy mindez mekkora költséggel jár. Bacsinszky püspök

⁴¹ A három tervet először Kaposy János ismertette: KAPOSSY, J., „A magyar királyi udvari kamara építészeti Mária Terézia és II. József korában”, in *Századok* LVII-LVIII. (1923/24) 598. Jelenlegi jelzetük: MOL T 62. No. 177/1-3. A títustervek történetét ismerteti: KELÉNYI, GY., „Az építészeti Igazgatóság és a „hivatalos” építészlet Magyarországon a XVIII. század végén”, in Zádor, A. – Szabolcsi, H. (szerk.), *Művészet és felvilágosodás Magyarországon. Művészettörténeti tanulmányok*. Budapest 1978. 129-132. Lander 2. és 3. templomterve, a harmadikhoz tartozó költségvetéssel együtt a Munkács egyházmegyei levéltárban is fennmaradt: DAZO Fond 151. Opisz I. Nr. 2531. f. 8-14.

⁴² Pl. Oratschek András terve a baskói templomhoz: MOL T 62. 1478., vagy ugyancsak az ő terve a végardóihoz: MOL T 62. 1477. Joseph Simmet terve a nagybereznai templomhoz: MOL T 62. No. 1365. Ez egyébként Árokon valósult meg, alaprajza a tokaji temploméval is nagyon rokon. TERDIK, SZ., „Elsőrendű ipari termékek» A Néprajzi Múzeum két ikonosztáziójáról”, in *Néprajzi Értesítő* LXXXVIII (2006) 151.

⁴³ PUSKÁS, B., „Adalékok a XVIII. századi görög katolikus egyházi építészeti kutatásához”, in *Posztbizánci Közlemények* V (2002) 133.

⁴⁴ A templom történetére lásd: TERDIK SZ., „Hejőkeresztúr görög katolikus temploma”. in Hortobágyi, Gy. (szerk.), *250 éves a hejőkeresztúri görög katolikus templom*. Hejőkeresztúr 2007, (oldalszám nélkül).

1799. február 8-án válaszolt, támogatva az egyházközség kérését és a Kamara kívánságának eleget téve, leveléhez a beszerzendő tárgyak listáját is mellékelte, föltüntetve várható költségeiket (Függelék 1.). A jegyzék szerint, a hejőkeresztúri templomba biztosítani kellett egy ikonosztáziót, amely a püspök szerint 1000 rajnai forintba került volna. A többi felszerelési tárgy már kisebb tételekből állt: egy teljes papi öltözet a hozzá való kehelytakarókkal együtt (120 ft.); egy miseing és vászon kehelytakarók (12 ft.); egy kehely tartozékaival együtt, vagyis diszkosszal, csillaggal és kanállal (50 ft.); két zászló és egy füstölő (előbbi 60, utóbbi 12 ft.); liturgikus könyvek (Zsoltáros, Apostolos, Anthologion, vagyis az ünnepek énekeit tartalmazó könyv), összesen 31 ft. és 14 krajcár értékben. Végezetül egy szekrényt is kértek a szent öltözékek és felszerelési tárgyak tárolására (30 ft.). A beszerzendő tárgyak összesített költsége 1315 rajnai forint és 14 krajcár volt.⁴⁵

Úgy tűnik, hogy a Kamara soknak találhatta a beszerzendő tárgyak mennyiségét és talán költségeit is. Valószínűleg az igények jogoságának mérlegelése érdekében, 1799. február 27-én, két kérdést intéztek az ország görög katolikus püspökeihez, amelyek a püspökök válasza alapján így rekonstruálhatóak:

– Milyen belső felszerelés szükséges egy átlagos görög katolikus templomhoz?

– Hol és kinek kel ezeket elkészíttetnie és biztosítania a templom számára?

Elsőként a nagyváradai püspök válaszolt (Függelék 2.). Darabant Ignác azt írja, hogy a parókiák rendszerint saját erőből szokták állni a berendezés költségeit. Az ő egyházmegyéjében a liturgikus könyvek költségeit a Helytartótanács által 1786-ban létrehozott pénzalapból igyekeznek biztosítani, míg a liturgikus ruhákat és a kelyheket tartozékaikkal együtt, Mária Terézia adományaiból fedezik. A többi berendezést a templomokat építtető kegyurak, részben a hívek, valamint egyéb jötevők adományaiból állják. Leveléhez részletes tárgylistát is mellékel. Kezdi az oltárral, amelyen lennie kell egy tabernákulumnak kereszttel együtt, minimum két gyertyatartónak, cibóriumnak, egy betegellátónak (kanállal együtt), valamint a szent olajok tárolására szolgáló edénynek. Az előkészítő asztalon lennie kell egy gyertyatartónak, egy keresztnak, és lehetőleg egy képnek is. A szentélyben szükségesnek tart egy szekrényt is, amely a szent ruhák és a prozfora tárolására szolgál. Ezután következik

⁴⁵ MOL E 87, 233. csomó 20-21. k. 171-172.

az ikonosztázion leírása (Iconostasis), amelyen lennie kell három ajtó-
nak: egynek közepén, ez a nagyobb, amelyet királyi ajtóknak hívnak,
valamint két oldalajtónak. Aztán kell lennie négy nagyobb képnek,
amelyek Krisztust, Szűz Máriát, Szent Miklóst és a templom védőszent-
jét ábrázolják; 12 kisebb képnek, az ünnepek ábrázolásával; 12, szintén
kisebb képnek, amelyek Krisztust és a 12 apostolt ábrázolják; szerepel-
nie kell még a 12 próféta képének is, végül egy nagyobb keresztnek,
amelyre a megfeszített képe van festve, két oldalképpel, Szűz Máriával
és János apostollal. Az aprólékosan leírt ikonosztázionon a képek helyét
nem részletezi, de a leírás rendjéből látszik, hogy alulról fölfelé haladt, s
egy négysoros együttest írt le. Az ikonosztázion előtt állnia kell két na-
gyobb gyertyatartónak, két tetrapodnak, a ráhelyezett csókoló ikonokkal
együtt, aztán kell lennie két nagyobb mécsesnek is. A hajóban két kórust
(értsd: kántorpadok), aztán a falak előtt körös-körül székeket lát szüksé-
gesnek, valamint egy edényt a gyertyák őrzésére és egy számadásköny-
vet, amelybe az egyház kiadásait és bevételeit jegyzik. Ezután a templom
előcsarnokát, vagyis a nőknek fönntartott részt írja le: itt is lennie kell
négy nagyobb ikonnak (pontos témamegjelölés nincs), aztán egy
csókolóképnek kis asztallal együtt, két gyertyatartónak, körös-körül
székeknek. Majd rátér a textilekre: összesen hat terítőt tart szükségesnek,
kettőt az oltárra, kettőt az előkészítő asztalra, és a nők templomában lévő
asztalra is kettőt. A 9. pontban a kelyhet és tartozékait ismerteti (disz-
kosz, csillag, kanál és lándzsa). A tizes pontban a liturgikus ruhát és
részeit sorolja a kehelytakarókkal együtt. A 11. pontban további liturgi-
kus tárgyak következnek: kis, hordozható kereszt (nem világos, hogy a
körmenetire, vagy a kézi keresztre gondolt-e, inkább az utóbbi valószínű),
füstölő és tömjéntartó, csengő, amellyel az átváltoztatás alkalmával
kell jelezni, egy edényke víz melegítésére (!) és egy tetrapod a litia al-
kalmával megáldandó kenyerek, búza, bor és olaj számára. Úgy tűnik,
hogy ebben a pontban még a szentélyben található tárgyak vannak
összegyűjtve. A víz melegítésére szolgáló réz edényke arra utalhat, hogy
ekkor itt még szokásban volt a forró víz hozzáadása a szent színekhez.
Érdekes, hogy a litiához asztalt ír elő, s nem külön litiás készletet, ami
arra utal, hogy ekkoriban minden, a szertartáshoz szükséges adományt
még külön edényben raktak a tetrapodra, amint az a 17. és 18. századi
liturgikus könyvek illusztrációin is látható. A ma megszokott litiás kész-
let csak a 19. század második felében jelenhetett meg. Végezetül szüksé-
gesnek tartott még legalább két harangot, és minimum egy zászlót. A
könyveket, összesen 12 darabot, külön lajstromban ismertette.

Darabant először a nagyméretű berendezési tárgyakat és a szorosan hozzájuk tartozó eszközöket sorolta föl, majd a maradékot egyesítette egy pontban. A tárgylista készítése során leginkább ő őrizte meg a tárgyak bizánci, görögösen használt nevét, csak néha idézi latin megfelelőjüket.

Másodikként a körösi püspök, Bubanovics Szilveszter válasza érkezett meg (Függelék 3.), a Kamara kérésének eleget téve, egy tárgyjegyzéket is csatolt hozzá. Levelében kifejti, hogy a berendezések és a felszerelések kegyes adományokból, királyi jótéteményekből és a kamarai javakból készülnek.

A tárgyjegyzéket egyből az ikonosztázióval kezdi (Altare seu Bema), amely három vagy több szintből áll. Az első sorban Krisztus, Szűz Mária, majd Keresztelő Szent János, Szent Miklós, vagy valamilyik más szent atya képe található. A második szintet a tizenkét apostol képe alkotja, amelyek között a templom címünnepének ikonja, vagy általánosabban elterjedt módon a Szentháromság képe foglal helyet. A harmadik szintet a Kereszt, és a két oldalán álló Szűz Mária, valamint Szent János képe alkotja. A kántorpadok közvetlenül az ikonosztázió mellett állnak, négy vagy hat székkal, a kántorok, a nem szolgáló papok, valamint más megkülönböztetett rendű férfiak számára. Ezekről jobbra áll a püspöki trón, amellyel szemben egy hasonló, Szűz Mária képét magába foglaló állvány foglal helyet, amelyet szintén trónnak hívnak. A falak előtt székek találhatók az idősek és betegek számára. Fölsorolja még a szószéket, aztán az ambont, amely három lépcsőfokból áll, kerek formájú, ahol a celebráló püspök szokott öltözni és ahol a diakónus szokta az evangéliumot olvasni. Megemlíti még a keresztelőkutat, amely az ajtóhoz áll közel, a nép által nők templomának nevezett részen.

Külön listába szedve írja össze a liturgikus tárgyakat. Elsőként a cibóriumot említi, majd az örökméceszt, a tömjénezőt tömjéntartóval, különféle liturgikus ruhákat, a diakónusoknak dalmatikát, majd a kelyhet paténával, csillaggal, lándzsával. Kívánatosnak tart még hat darab fa, festett nyelvű gyertyatartót és hat inget (alba) a ministránsgyerekek számára.

Különös, hogy a szentély bútorzatáról egy szót sem ejtett a körösi püspök. Az ikonosztázió leírásánál pedig, a nagyvárdai püspök jegyzékében fölvázolttal ellentétben, nem a teljes változat bontakozik ki az olvasó előtt, hanem egy kisebb szerkezet, amely alapvetően négy képből, az apostolok sorából, az oromzati keresztből és a középtengelyben található nagyobb képből áll. További kutatást igényel, hogy az